

МЕТОДИ НАВЧАННЯ В СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ДЛЯ ГЛУХИХ В УКРАЇНІ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В.М. Шевченко

У статті розкрито методи навчання, за якими працювали вітчизняні заклади для дітей з порушеннями слуху до 1917 року. Показано внесок вітчизняних педагогів у розробку та вдосконалення поданих методів. Вказано причини, з яких спеціальні заклади відмовлялися або обмежували використання тих чи інших методів.

Ключові слова: методи навчання, спеціальні заклади, дактильна мова, жестова мова, словесна мова, діти з порушеннями слуху.

В статье раскрыты методы обучения, по которым работали отечественные заведения для детей с нарушениями слуха до 1917 года. Показан вклад отечественных педагогов в разработку и усовершенствование поданных методов. Указаны причины, по которым специальные заведения отказывались или ограничивали использование тех или иных методов.

Ключевые слова: методы обучения, специальные заведения, дактильная речь, жестовая речь, словесная речь, дети с нарушениями слуха.

Teaching methods on which domestic establishments worked for children with violations of hearing to 1917 are exposed in the article. The contribution of domestic teachers is shown to development and improvement of the given methods. Reasons on which the special establishments renounced or limited the use of one or another methods are indicated.

Keywords: teaching methods, special establishments, дактильная speech, gesture speech, verbal speech, children with violations of hearing.

Сучасний розвиток освіти вимагає розробки нових методів, принципів та підходів до навчання. Без цього не може бути розвитку освіти. Але це не означає, що традиційні, класичні методи, принципи та підходи відійдуть на другий план. На сьогодні саме на них будується весь навчально-виховний процес у освітніх закладах. Якщо взяти до уваги спеціальні заклади для дітей з порушеннями слуху, то методи навчання в них завжди посідали одне з найважливіших місць у навчальному процесі.

У даній статті ми ставимо за мету показати, які методи використовували у своїй роботі спеціальні заклади для глухонімих, що працювали на теренах сучасної України до 1917 року.

Спеціальне навчання і виховання дітей з вадами слуху в Україні пройшло великий шлях і має тривалу історію. На початку ХІХ століття виникненням спеціально організованих навчально-виховних закладів (училищ, шкіл тощо) завершився розвиток теорії та практики громадської

опіки, виховання і навчання дітей з вадами слуху в Україні, як невід'ємній частині Російської Імперії. Це сталося тоді, коли здійснювалися серйозні перетворення в галузі народної освіти, зумовлені змінами соціально-економічних умов [46, 3]. Зміни у загальній системі народної освіти безпосереднім чином впливали на постановку навчання дітей з вадами слуху [10, 13].

За цей період українська сурдопедагогіка накопичила значний досвід і має великі здобутки у навчанні глухих дітей. На сьогодні в нашій країні з'явилася тенденція до відкидання та забуття всього позитивного, що було напрацьовано багатьма поколіннями сурдопедагогів у спеціальних закладах.

Зараз багато глухих після закінчення школи продовжують своє навчання у різних вищих навчальних закладах. Це є показником того, що українська сурдопедагогічна наука і практика протягом тривалого розвитку досягла високого рівня. Тому ми ще раз хочемо повернутися до історії і наголосити на здобутках вітчизняних дореволюційних спеціальних закладів у навчанні дітей з вадами слуху.

Вивчення архівних документів і матеріалів, наукових і публіцистичних праць та підручників вказує на те, що заклади для дітей з порушеннями слуху в Україні виникали як природний розвиток системи виховання та навчання нечуючих у притулках і виховних будинках [80, 186]. Тривалий час форми й методи виховання визначалися тими принципами, які у них склались. У другій половині XIX ст. в Україні не лише продовжували відкривались нові училища для дітей з вадами слуху, але й продовжувався розвиток теорії і практики їх навчання. В той же час в них ще не існувало єдиної думки про використання однієї педагогічної системи. Це ми можемо бачити з назв застосовуваних у них систем: "мімічний метод", "чистий усний метод" та "комбінована система". Сурдопедагоги вбачали суть тієї чи іншої педагогічної системи виховання і навчання учнів у використанні різних видів мови і мовлення.

Розвиток дореволюційної сурдопедагогіки пов'язаний з педагогічною діяльністю таких відомих сурдопедагогів як В.І. Флері (1800-1856), Г.О. Гурцов (1778-1858), І.Я. Селєзньов (?-1889), О.Ф. Остроградський (1853-1907), І.А. Васильєв (1867-1941), М.М. Лаговський (1863-1933), Ф.А. Рау (1868-1957) та ін. В результаті їх діяльності у кінці XIX ст. створюється російська система навчання дітей з вадами слуху, яка ставила завданням розвиток природних задатків глухонімого в єдності з розвитком словесної мови та засвоєння загальноосвітніх і професійних знань та умінь. Також значна увага приділялася зближенню змісту навчання глухих з навчанням чуючих в народних школах - фізичному, розумовому, моральному і особливо трудовому вихованню глухонімих. До трудового навчання висувались такі ж вимоги, як і до навчання загальноосвітніх предметів. В процесі навчання глухонімих використовували усну, писемну форму мови, в деяких закладах - дактильну і жестову мови. Російські сурдопедагоги розуміли обмеженість мімічних засобів спілкування, а тому розглядали їх лише як засіб

початкового навчання дітей з вадами слуху і як допоміжний засіб на наступних етапах навчання.

Російська система навчання дітей з пошкодженим слуховим аналізатором спиралася на використання в навчальному процесі як словесної, так і жестової мови. В цей період російськими сурдопедагогами І.Я. Селезньовим, О.Ф. Остроградським та ін. були опубліковані праці з методики навчання словесної мови глухонімих в усній і писемній формах, які широко застосовувались в Україні. Але таке навчання мови та загальноосвітніх предметів гальмувалося ще не до кінця подоланою системою “мімічний метод”. Однак вже у кінці ХІХ століття у більшості закладів для глухих України була запроваджена система “звуковий метод” навчання, а жестова мова стала витіснятися із спеціальної школи [97, 151].

У цей час вітчизняні дореволюційні навчальні заклади для глухонімих у своїй роботі ще використовували різні системи, виходячи з власних позицій і поглядів на навчання. Їх застосування залежало від тієї користі, яку вона приносила у навчанні глухих дітей. Якщо ж її не було, то заклади переходили на іншу систему. Так, Малинська (Максимовицька) церковнопарафіяльна школа спочатку працювала за комбінованим, а пізніше - чистим усним методом, але в початковому навчанні допускалась і міміка [229, 5]. Як свідчать документальні матеріали, М.Яворський з самого початку намагався запровадити у своїй школі найновіші й найпопулярніші на той час методи навчання. Викладання здійснювалося за чистим усним методом, проте “...на початку першого року навчання, до ознайомлення учнів з назвами достатньої кількості предметів, практикується міміка як допоміжний засіб під час навчання” [259, 60]. У 2 класі кожний мімічний знак, жест по можливості замінювався словом [79, 36–37]. Вчитель школи П.Головков, мотивуючи перехід школи до цієї системи, писав: “Останній засіб був залишений у зв’язку з особливими перевагами звукового, що полягають: 1) у тому, що звуковий метод відкриває глухонімих можливість спілкування не тільки між собою, а й з іншими нормальними людьми; 2) сприяє розвитку їхнього розуму, даючи змогу повідомляти їм не тільки конкретні, а й абстрактні поняття і 3) засіб цей дуже гігієнічний для легень, які постійно тренуються при навчанні” [113, 9–11]. У 1913 р. Федір Яворський зазначав: “Головна увага під час навчання дітей зверталася не на кількість знань, а на те, що найбільш необхідно глухонімому в житті, на чистоту розмовної мови, на слова й поняття, які найчастіше зустрічаються в повсякденному житті, а особливо на вміння читати й розуміти за рухами губ звернену до них мову” [127, 3–4]. Наслідки навчання виявилися досить успішними. Одеська і Лохвицька школи, які спочатку працювали за мімічним методом, згодом теж перейшли на звуковий. Одеське училище мало два періоди існування. Перший (1843–1896) характеризувався тим, що училище працювало за “мімічним”, а другий (1903–1917) - за звуковим методами [79, 16–17]. Проаналізовані документи свідчать про те, що з 1887 року викладання в училищі вже проводилося за чистим усним методом, хоч у позакласній

роботі іноді використовувалась міміка та дактилономія. Перший рік навчання присвячувався переважно формуванню звукової словесної мови і загальній підготовці дітей до подальшого навчання. Особливо багато уваги приділялося словниковій роботі й читанню з губ та різноманітним формам роботи. У всіх класах широко використовувалися такі види роботи з розвитку мови глухонімих учнів, як ведення щоденників, листування, різноманітні описи тощо. Особлива увага зверталася на техніку мови та чистоту вимовляння. Для цього щодня відводилося дві години на спеціальні вправи [184, 12]. У Лохвицькій школі з 1901 року використовувався мімічний метод, але він не влаштував педагогічний колектив і тому його керівництво вже з перших років заснування школи-хутора намагалось навчати глухонімих дітей усної словесної мови. Засновник школи-хутора М.Д. Варда, висловлював побажання, аби "...в школі глухонімих дітей навчали необхідних наукових предметів, усної мови неодмінно з мімікою, як допоміжним засобом до усної мови...". Після 1910 року школа-хутір перейшла на чистий усний метод навчання [64, 5].

Це свідчить про те, що в цей період існувала тенденція до якісних змін в постановці завдань і методів навчання. Але ці зміни не були однорідними в усіх училищах. Так, у Львові та Ужгороді використовувався комбінований метод. Львівська школа працювала за комбінованим методом, оскільки більшість учителів проходила підготовку при австрійському інституті глухонімих у Відні, який працював за цим методом. У 1 і 2 класах для навчання глухих учнів використовували міміку і жести, а також короткі речення. Згодом, поступово переходили до використання звукової словесної мови як основного засобу навчання. Матеріали свідчать, що метою Ужгородської школи для глухонімих було формування словесної мови. Оскільки методичних правил викладання не було, то вчителі самостійно обирали метод навчання. В Одесі (єврейська школа) у 1905 р. єврейське товариство "Друзі німих" прийняло спеціальний заклад у своє підпорядкування [79, 23]. Метою товариства було перетворити глухонімих у корисних і повноправних членів суспільства, які були б грамотні, вміли усно та письмово висловлювати свої думки й володіли б якимось корисним ремеслом [256, 3]. У перші роки навчання в закладі не було чіткої структури і методики. Згодом викладання окремих предметів здійснювалося за програмами, розробленими педперсоналом школи на основі чинних програм інших шкіл для глухонімих за звуковим методом. У практиці Київської школи-притулку формувалася акустичний метод у поєднанні з навчанням вимови і читанню з губ. Творцем цього методу була Н.К. Пагканова. Ця пояснюється те, що Київська школа-притулок уже з перших днів свого існування працювала винятково за звуковим методом з обов'язковим використанням залишків слуху та читання з губ [97, 169–170]. Для цього використовувалися різні форми класної та позакласної роботи. Розвиток слухового сприймання і вимови були обов'язковими предметами для всіх дітей, а тому широко використовувались різні музичні інструменти [112].

168]. У Чернігові навчання проводилося виключно за звуковим методом та за програмами для звичайних шкіл. Документи свідчать про те, що в Чернівецькому закладі було запроваджено навчання глухих чистим усним методом. Дактильна мова та міміка суворо заборонялася (аж до фізичних методів покарання). Скрізь були розміщені написи: “Розмовляй голосом”. Але залишаючись самі, діти спілкувалися мовою жестів, хоч і знали про її заборону [28, 1–2]. Багато уваги приділялося техніці вимови та читання з обличчя. Педагоги використовували класні й ручні дзеркала, зонди, шпателі. Викликання голосу, постановку і корекцію звуків проводили так, що учні навіть боялися цих занять [79, 74]. Незважаючи на це, після закінчення закладу глухі досить чітко й зрозуміло говорили, грамотно писали. Але їх словник був дуже обмежений, суто побутовий, а рівень розвитку низький. Учнів, яким учителі не могли поставити голос, виводили в окремі класи, де застосовували письмовий і дактильний методи навчання [28, 1–2]. У Сімферопольській школі-притулку глухих дітей навчали “усної мови, грамоти та ремесел, щоб згодом вони могли своєю працею заробляти собі кошти для життя”. У Тіге та Вормсі метод навчання був виключно усний [79, 26]. Панування чистого усного методу в обох німецьких училищах пояснювалося насамперед тим, що їх організатори і вчителі повністю перенесли у свої заклади німецький досвід навчання глухонімих, де в той час найпопулярнішою була саме ця педагогічна система. У Харківському училищі було два відділення: звукове (за допомогою знаків на пальцях навчають читати і писати) та мімічне (покроку навчають голосно промовляти звуки, з яких складаються слова звичайної мови, а потім вголос читати друковане і писане та писати). Аналіз педагогічної діяльності засновника училища В.М. Ветухова свідчить, що все своє життя він мав прогресивні погляди на можливості розвитку глухонімих [258, 212]. Будучи прихильником навчання глухонімих усної мови, він систематично направляв кандидатів на посаду вчителя школи на Петербурзькі курси сурдопедагогів, де вони ознайомилися з найновішими даними у галузі сурдопедагогіки та спеціальної методики навчання глухих усної мови. Тому програми й методика навчання в Харківському училищі були такими ж, як і в Петербурзькому. Це надзвичайно позитивно позначалося на його роботі, адже кількість мімічних класів постійно скорочувалась [245, 2]. Тому хоча училище і мало два відділення – звукове та мімічне, але перевага надавалася звуковому методу навчання, оскільки він давав учням більше для їхнього майбутнього. Слід зазначити, що багато уваги приділялося розвитку словесної мови, як усної, так і писемної. Мова формувалась у глухонімих на основі засвоєння конкретних знань про предмети і явища довкілля [79, 31–32].

У найбільшому на той час в Російській імперії Олександрівському училищі-хуторі почали працювати з глухими дітьми дошкільного віку (з 5–6 років), організувавши для цього власний дитячий садок [148, 6]. У проекті статуту училища-хутора зазначалося, що в “дитячому садку протягом 3 років

проводиться навчання мови за особливою програмою і заняття за фребелівською системою, потім діти переходять в училище для проходження загального курсу” [79, 56]. Училище не шкодувало коштів на навчання глухонімих, а його керівництво вважало, що після виходу зі школи, учні мають не тільки читати, а й писати та говорити зрозумілою, виразною мовою, а також розуміти мову інших через читання з губ. Саме тому в Олександрівському закладі був прийнятий звуковий метод навчання глухонімих, визнаний більшістю сурдопедагогів як найдосконаліший та найсучасніший.

Архівні джерела свідчать, що головним завданням школи було навчати глухонімих словесної мови у різних її формах, тобто підготовка глухих учнів до повноцінного життя, до спілкування з людьми на виробництві та в побуті. Ф.А. Рау називав Олександрівське училище “... новою зіркою в справі виховання і навчання глухонімих дітей. Все, що вимагає сучасна наука, знаходить там своє здійснення” [142, 45].

Лише перший заклад для глухих України у Романові (який на той час уже був ліквідований), працював за віденським методом (дактилологія) з елементами мімічного.

Викладений матеріал свідчить, що в переважній більшості закладів для глухонімих дітей в Україні на початку ХХ ст. панував звуковий метод, оскільки передові сурдопедагоги країни розуміли, що без навчання глухонімих словесної мови неможливо досягти серйозних успіхів у навчанні і вихованні. Тому школи, які спочатку працювали за мімічним або мішаним методом, поступово переходили до навчання дітей з вадами слуху звуковою мовою (наприклад, Харківська, Лохвицька, Одеська, Чернігівська та Малинська). Та це не означає, що в них панував лише один метод навчання.

Важливим моментом в розвитку вітчизняної сурдопедагогіки був II Всеросійський з’їзд сурдопедагогів, який відбувся 27-29 грудня 1903 р. у Петербурзі. Фактично це була XI секція з навчання глухонімих III з’їзду російських діячів з технічної і професійної освіти. В роботі цієї секції брали участь представники майже всіх училищ для глухонімих. Значення роботи XI секції II з’їзду для того часу було досить велике. Учасниками з’їзду були обговорені і продемонстровані нові методи навчання.

Хоча на цьому з’їзді визначилось негативне ставлення до жестів і міміки, а позитивне – до розвитку мови та залишків слуху, відомий на той час вчений-дефектолог М.В. Богданов-Березовський, добре розуміючи значення міміки, підходив до цього питання дуже прогресивно. В той час, коли її намагалися вигнати зі школи, в період панування чистого усного методу, він розумів, що міміка, як дономіжний засіб, збережеться в школі глухонімих. Михайло Валеріанович писав: “Міміка (звичайні жести), як допомога мови, закладена в основу людської природи при живому і близькому спілкуванні навіть людей, які нормально спілкуються між собою, а тому було б наївно, неприродно-крайньою мірою надавати повний критиці жести в спілкуванні глухонімих... Справа в тому, що міміка, як побічний засіб спілкування,

---

наряд чи коли-небудь буде абсолютно виключена зі школи глухонімих”.

Таким чином, багаторічною практикою було доведено, що спеціальні заклади є необхідною умовою виховання і навчання глухонімих дітей, оскільки специфічні закономірності розвитку глухонімої дитини з моменту втрати слуху вимагають спеціально організованої системи виховання. Методична варіативність методів була характерною рисою у роботі більшості училищ для глухонімих того часу. Хоча українськими сурдопедагогами звуковий метод був визнаний найефективнішим методом навчання дітей з пошкодженим слуховим аналізатором, та частина закладів продовжувала використовувати й інші методи, якщо вони приносили користь у роботі.

Література:

1. Ярмаченко М.Д. Виховання і навчання глухих дітей в УРСР. – К.: Рад. школа, 1968. – 320 с. – 73.
2. Ярмаченко М.Д. Історія сурдопедагогіки. – К.: Вища школа, 1975. – 424 с. – С. 51-52, 200, 202, 221-222, 238.
3. Басова А.Г., Егоров С.Ф. История сурдопедагогика. – М.: Просвещение, 1984. – 295с. – 151, 160-162.
4. Дьячков А.И. Воспитание и обучение глухонемых детей. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1957. – 348 с.
5. Обучение и воспитание глухих: сборник материалов / Сост. А.И. Дьячков, А.Д. Доброва, Я.А. Новиков. – М.: Учпедгиз, 1959. – 436 с. – 16-17.
6. Специальная педагогика / Под ред. Н.М. Назаровой. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 400 с. – 259.
7. Сурдопедагогика / Под ред. М.И. Никитиной. – М.: Просвещение, 1989. – 384 с. – 9, 11, 14-15.
8. Успехи в обучении глухонемых // Вестник воспитания. – 1890. – № 3. – С. 148.